

R. Sokolowski, Εισαγωγή στη Φαινομενολογία

Κεφάλαιο 9

Η χρονικότητα

Η φαινομενολογία έχει αναπτύξει μια υψηλής περιπλοκότητας θεωρία για τον χρόνο και την εμπειρία του χρόνου. Η χρονικότητα, όπως περιγράφεται, παίζει έναν σημαντικό ρόλο στην εγκαθίδρυση της προσωπικής ταυτότητας. Περαιτέρω, είναι στην περιοχή της χρονικότητας όπου η φαινομενολογία προσεγγίζει αυτό που θα μπορούσε να αποκληθεί 'πρώτες αρχές των πραγμάτων' που κάθε φορά εξετάζει. Ο χρόνος διαπερνά όλα τα πράγματα, και στην 'νοηματική' και στην 'νοητική' πλευρά, που τίθενται υπό συζήτηση στην φαινομενολογία και η περιγραφή της φαινομενολογικής 'προέλευσης' του χρόνου γίνεται για αυτήν ένα είδος φιλοσοφικού κέντρου.

Επίπεδα χρονικότητας

Μπορούν να διακριθούν τρία επίπεδα χρονικής δομής:

1. Το πρώτο είναι ο *κοσμικός χρόνος*, ο χρόνος των ρολογιών και των ημερολογίων. Μπορεί επίσης να ονομαστεί *υπερβατικός* ή *αντικειμενικός χρόνος*. Είναι ο χρόνος που ανήκει σε ό,τι διαδραματίζεται ή συμβαίνει μέσα στον κόσμο. Όταν λέμε ότι ένα δείπνο διήρκεσε δύο ώρες, ή ότι η Μαίρη επέστρεψε δύο μέρες πριν από τον Θεόδωρο, ότι η ουβερούρα προηγείται της όπερας, διευθετούμε αυτά τα πράγματα και τα γεγονότα στον κοσμικό χρόνο. Ένας τέτοιος χρόνος μπορεί να συγκριθεί με την χωρικότητα του κόσμου, την γεωμετρική εκτατότητα που κατέχουν τα πράγματα και την σχετικότητα ως προς τον τόπο που έχουν μεταξύ τους. Όπως και ο αντίστοιχος χώρος, αυτός ο αντικειμενικός χρόνος είναι δημόσιος και επαληθεύσιμος: μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ένα ρολόι για να μετρήσουμε πόσο ακριβώς διήρκεσε ένα γεγονός, και θα συμφωνήσουμε ως προς την μέτρηση. Ο χρόνος που μετριέται έχει ως τόπο του τον κόσμο, τον κοινό χώρο τον οποίο ενοικούμε όλοι μας.
2. Το δεύτερο επίπεδο είναι ο *εσωτερικός χρόνος*. Μπορεί επίσης να ονομαστεί *εμμενής* ή *υποκειμενικός χρόνος*. Αυτό το είδος χρόνου ανήκει στην διάρκεια και την ακολουθία των νοητικών ενεργημάτων και εμπειριών, στα γεγονότα

της συνειδητής ζωής. Τα αποβλεπτικά ενεργήματα και οι εμπειρίες ακολουθούν το ένα το άλλο, και μπορούμε επίσης να ανακαλέσουμε μέσω της ανάμνησης ορισμένες προηγούμενες εμπειρίες. Εάν ενθυμάμαι να είδα το έργο χθες βράδυ, τώρα επαν-ενεργοποιώ την αντίληψη που είχα τότε. Ο τρόπος με τον οποίο οι αποβλέψεις μου και τα αισθήματά μου βρίσκονται σε χρονική τάξη, τόσο σε σχέση το ένα με το άλλο όσο και σε σχέση με τις παροντικές μου εμπειρίες, λαμβάνει χώρα στον εσωτερικό χρόνο. Μια τέτοια εμμενής χρονικότητα μπορεί να συγκριθεί με την χωρικότητα του σώματος, η οποία δίδεται εμπειρικά 'εκ των έσω'. Στον εσωτερικό χρόνο υπάρχουν ακολουθίες, καθώς η μία δραστηριότητα ή εμπειρία μπορεί να λαμβάνει χώρα πριν, μετά ή και σε σύμπραξη με μια άλλη, αλλά αυτή η ακολουθία και η διάρκεια δεν μετρώνται από τον κοσμικό χρόνο, όπως εξίσου δεν μπορεί να μετρηθεί και η 'απόσταση' που νιώθω ανάμεσα στον αγκώνα μου και τον καρπό μου, ή ανάμεσα στο στήθος και το στομάχι μου. Έχω την εμπειρία ενός συνειδητού γεγονότος ως τέτοιου που έπεται ή προηγείται ενός άλλου, αλλά δεν μπορώ να 'χρονομετρήσω' την ακολουθία όπως μπορώ να χρονομετρήσω κάποιον που τρέχει σε έναν αγώνα. Ο εσωτερικός χρόνος δεν είναι δημόσιος αλλά ιδιωτικός.

3. Ίσως κάποιος νομίζει ότι τα δύο επίπεδα χρόνου που έχουμε διακρίνει εξαντλούν τις δυνατές μορφές χρόνου. Ίσως κάποιος νομίζει ότι είναι αρκετό να διακρίνει ανάμεσα στον αντικειμενικό και τον υποκειμενικό χρόνο. Ωστόσο, ένα τρίτο επίπεδο θα πρέπει να προστεθεί στα προηγούμενα, αυτό της *συνείδησης του εσωτερικού χρόνου*. Αυτό είναι ένα βήμα πάνω από το δεύτερο επίπεδο. Το δεύτερο επίπεδο είναι αυτό της εσωτερικής χρονικότητας, αλλά το τρίτο επίπεδο είναι η συνείδηση αυτής της εσωτερικής χρονικότητας. Με άλλα λόγια, το δεύτερο επίπεδο δεν είναι επαρκές για να δώσει λόγο για την δική του αυτο-συνειδησία. Πρέπει να εισαγάγουμε ένα τρίτο επίπεδο για να δώσουμε λόγο για ό,τι δίδεται ως εμπειρία στο δεύτερο επίπεδο. Αυτό το τρίτο επίπεδο χαίρει ενός ιδιαίτερου είδους 'ροής', διαφορετικού από αυτά που ενυπάρχουν στον υπερβατικό και τον εσωτερικό χρόνο. Το τρίτο επίπεδο, ωστόσο, δεν απαιτεί την εισαγωγή ενός ακόμα επιπέδου πάνω από αυτό.

Το τρίτο επίπεδο συνεπώς επιτυγχάνει ένα είδος κλειστότητας και πληρότητας. Δεν χρειάζεται να τεθούν πάνω από αυτό περαιτέρω επίπεδα. Στην φαινομενολογία, αυτό το τρίτο επίπεδο, με την ειδική ροή που λαμβάνει χώρα μέσα του, είναι κάτι το απόλυτο. Είναι το πεδίο χάρη στο οποίο φθάνουμε στην πρώτη έναρξη των πραγμάτων ως φαινομένων. Δεν παραπέμπει σε τίποτε πιο βασικό πάνω από τον εαυτό του. Αποτελεί το έσχατο πλαίσιο, τον τελικό ορίζοντα, την τελική γραμμή. Παρέχει το πλαίσιο διευθέτησης όλων των άλλων επιμέρους πραγμάτων και γεγονότων που αναλύονται στην φαινομενολογία, και δεν προϋποθέτει, με την σειρά του, κάποιο πιο έσχατο πλαίσιο. Στηρίζει όλα τα όλα χωρίς να στηρίζεται σε τίποτε. Το πεδίο της εσωτερικής συνείδησης του χρόνου είναι, στην φαινομενολογία, ο τόπος προέλευσης των πιο βαθιών διακρίσεων και ταυτοτήτων, αυτών που προϋποτίθενται από όλες τις άλλες που λαμβάνουν χώρα στην εμπειρία μας. Είναι, προφανώς, ένα πεδίο για αυτό που είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς, διότι απαιτεί μια μετατροπή του λεξιλογίου που έχει προσαρμοστεί καταρχάς και ως επί το πλείστον στα κοσμικά αντικείμενα. Ωστόσο, εάν κάνουμε χρήση του όλου και των μερών, της ταυτότητας στην πολλότητα, και της απουσίας και της παρουσίας, ίσως είμαστε ικανοί να εκφράσουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια τα ζητήματα που προκύπτουν σε αυτό το πεδίο.

Προτού προσεγγίσουμε τα ερεθιστικά ζητήματα της εσωτερικής συνείδησης του χρόνου θα πρέπει, ωστόσο, να πούμε κάτι για την αλληλόδραση ανάμεσα στον υπερβατικό και τον εσωτερικό χρόνο, ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο επίπεδο της χρονικότητας που διακρίναμε στην αρχή του κεφαλαίου. Ίσως νομίζει κανείς ότι ο αντικειμενικός χρόνος είναι ο πιο βασικός, διότι η διάρκεια του χρόνου θα συνεχίσει την ροή της, έστω κι αν εμείς, η υποκειμενικότητά μας, πάψει να υφίσταται. Ως φαινόμενο, ωστόσο, ο αντικειμενικός χρόνος είναι εξαρτημένος από τον εμμενή χρόνο: το επίπεδο 1 είναι εξαρτημένο από το επίπεδο 2. Τα πράγματα μέσα στον κόσμο μπορούν να μετρηθούν με ρολόγια και ημερολόγια, και μπορούμε να έχουμε την εμπειρία τους ως κάτι που διαρκεί, μόνο επειδή έχουμε την εμπειρία μιας ακολουθίας νοητικών δραστηριοτήτων στην υποκειμενική μας ζωή. Εάν δεν ήμασταν ικανοί για πρό-ληψη και ανάμνηση, δεν θα μπορούσαμε να οργανώσουμε σε χρονικά σχεδιαγράμματα τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα μέσα στον κόσμο. Όταν προσπαθούμε να δώσουμε μια φαινομενολογική ανάλυση του κοσμικού χρόνου, θα πρέπει να αναφέρουμε τις

δομές του εσωτερικού χρόνου ως συνθήκη δυνατότητας του πρώτου. Η έκθεση του αντικειμενικού χρόνου σε μας είναι δυνατή μόνο διότι κατέχουμε τον υποκειμενικό, εμμενή χρόνο. Η ‘νοηματική’ δομή του κόσμου εξαρτάται, λοιπόν, από τις ‘νοητικές’ δομές του εσωτερικού χρόνου. Όπως κοιτάζουμε την αποβλεπτικότητα από την κορυφή της φαινομενολογικής στάσης, βλέπουμε, συνεπώς, τον αντικειμενικό χρόνο ως κάτι σύστοιχο προς τον εσωτερικό χρόνο. Ο υπερβατικός χρόνος στηρίζεται, ως φαινόμενο, στον εμμενή χρόνο.

Φυσικά, ως ζωντανοί οργανισμοί εμπλεκόμαστε στον αντικειμενικό χρόνο. Θα καείς εάν μείνεις τρεις ώρες στον ήλιο, και δεν μπορώ να σκεφτώ με σαφήνεια εάν μείνω όλο το απόγευμα σε ένα πνιγηρό δωμάτιο, κάποιος αργεί στο ραντεβού του. Όπως όλα τα υπόλοιπα αντικείμενα, υποκείμεθα στα αιτιακά γεγονότα που λειτουργούν μέσα στον κόσμο. Αλλά δεν είμαστε απλά και μόνο πράγματα μέσα στον κόσμο: είμαστε και δοτικές της εμφάνισης των πραγμάτων ή υπερβατολογικά εγώ, και ως τέτοια ιστάμεθα απέναντι από τον κόσμο, και ο κόσμος εμφανίζεται σε μας, και η χρονική ροή των συνειδητών μας εμπειριών είναι μια συνθήκη δυνατότητας της εμφάνισης του κόσμου και των πραγμάτων μέσα στον κόσμο. Η παράδοξη σχέση ανάμεσα στο εγώ ως μέρος του κόσμου και στο ταυτόχρονο εγώ που έχει τον κόσμο επανέρχεται στο προσκήνιο σε σχέση με την χρονικότητα: η εσωτερική ροή της συνείδησης εμφωλεύει στο εσωτερικό των γεγονότων που λαμβάνουν χώρα μέσα στον κόσμο, αλλά ταυτόχρονα ίσταται απέναντι από τον κόσμο και παρέχει τις ‘νοητικές’ δομές που επιτρέπουν στον κόσμο να εμφανίζεται. Βρίσκουμε τους εαυτούς μας να ζουν ταυτόχρονα στον αντικειμενικό και στον υποκειμενικό χρόνο. Η δοτική της εμφάνισης, το υπερβατολογικό εγώ, δεν αποτελεί ένα ενικό και στατικό σημείο: εμπρικλείει μέσα του μια πορεία που διαρκεί μέσα στο χρόνο, αλλά τούτο σύμφωνα με την δική του εσωτερική χρονικότητα, και όχι σύμφωνα με την αντικειμενική χρονικότητα του ρολογιού και του ημερολογίου.

Τώρα, εάν ο εσωτερικός χρόνος είναι η συνθήκη δυνατότητας για την εμφάνιση του αντικειμενικού χρόνου, το τρίτο επίπεδο χρονικότητας, η συνείδηση του εσωτερικού χρόνου, είναι με τη σειρά της η συνθήκη δυνατότητας για την εμφάνιση του εσωτερικού χρόνου.

Το πρόβλημα της εσωτερικής συνείδησης του χρόνου

Ας διερευνήσουμε το ζήτημα της εσωτερικής συνείδησης του χρόνου. Η εσωτερική χρονικότητα που λαμβάνει χώρα κατ' αντίθεση προς τον κοσμικό χρόνο δεν είναι, όπως ήδη είπαμε, το τελικό είδος χρόνου: δεν αποτελεί το τελικό πλαίσιο. Δεν μένουμε μόνο με την αντικειμενική ροή του χρόνου και την υποκειμενική ροή που συστοιχεί προς αυτήν. Πολύ μάλλον, η ροή του εμμενούς χρόνου εγκαλεί κάτι πιο βασικό, επί του οποίου θα στηριχθεί. Αυτό το πιο βασικό είναι το πεδίο της εσωτερικής συνείδησης του χρόνου. Τα τρία επίπεδα μπορούν να σχηματοποιηθούν όπως δείχνει το σχήμα 1.

Σχήμα 1		
ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ	ΕΜΜΕΝΗΣ ΧΡΟΝΟΣ Εμπεριέχει: αντιλήψεις, αισθητηριακές εμπειρίες, ενθύμηση, φαντασία κτλ.	ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΣ Εμπεριέχει: δέντρα, σπίτια, αγώνες, δείπνα κτλ.

Η εσωτερική συνείδηση του χρόνου είναι, ούτως ειπείν, 'πιο εμμενής' από ό,τι είναι ο εμμενής χρόνος. Είναι αυτή που συγκροτεί την χρονικότητα των δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα στην συνειδητή μας ζωή, όπως είναι η αντίληψη, η φαντασία, η ενθύμηση και οι αισθητηριακές εμπειρίες που έχουμε: επιτρέπει σε τέτοια εσωτερικά αντικείμενα να εμφανίζονται ως αντικείμενα που έχουν χρονική έκταση και χρονική τάξη. Ωστόσο, αυτές οι ίδιες οι αποβλέψεις δεν είναι παρά η εμφάνιση των πραγμάτων που αποτελούν κάθε φορά τον αποβλεπτικό τους στόχο: δεν είναι παρά οι αντιλήψεις, οι φαντασίες και οι κατηγοριακές αποβλέψεις των αντικειμένων και των γεγονότων μέσα στον κόσμο. Κατά συνέπεια, η επίδραση της εσωτερικής συνείδησης του χρόνου εκτείνεται και σε αυτά τα υπερβατικά αντικείμενα και στον δικό τους υπερβατικό χρόνο. Η εσωτερική συνείδηση του χρόνου δεν συγκροτεί μόνο την εσωτερική χρονικότητα της συνειδητής μας ζωής αλλά και την αντικειμενική χρονικότητα των γεγονότων μέσα στον κόσμο. Η εσωτερική συνείδηση του χρόνου είναι ο πυρήνας της χρονικότητας όλων των άλλων μορφών της αποβλεπτικής συγκρότησης.

Όλοι αυτοί οι ισχυρισμοί ίσως φαίνονται πομπώδεις. Ίσως φαίνονται κάπως απίθανοι και ίσως μοιάζουν με τέχνασμα. Φαίνεται να συνυποδηλώνουν ότι η εσωτερική συνείδηση του χρόνου είναι κάτι σαν μια νεο-πλατωνική πηγή του είναι, εκ της οποίας εκπορεύονται αμφότερα η υποκειμενική εμπειρία και τα πράγματα μέσα στον κόσμο. Φαίνεται σαν να παρέχεται στην εσωτερική συνείδηση του χρόνου ένα είδος μεταφυσικής προτεραιότητας έναντι κάθε άλλου πράγματος. Δεν είναι μάλλον ένα είδος μεταφυσικής θεωρίας και δεν είναι υπερβολικό να προικίζουμε την εσωτερική συνείδηση του χρόνου με τέτοιες δυνάμεις ; Πώς μια τέτοια κρυμμένη περιοχή του κόσμου, πώς κάτι τόσο εσωτερικό που είναι πιο εμμενές και από τα ίδια μας τα αποβλεπτικά ενεργήματα, έχει μια τόσο ισχυρή επίδραση στο είναι των πραγμάτων ; Η φαινομενολογία φαίνεται να λοξοδρομεί σε τεχνικές κατασκευές όταν εισάγεται σε αυτό το πεδίο: δεν φαίνεται να περιγράφει με πιστότητα αυτό που εμφανίζεται σε εμάς.

Η φαινομενολογική περιγραφή της εσωτερικής συνείδησης του χρόνου είναι πράγματι μια ασυνήθης θεωρία. Κάτι από την ορολογία της φαίνεται να είναι υπερβολικά εσωτερικό: φαίνεται να λέει ότι στον πυρήνα τού είναι μας είμαστε κλειδωμένοι σε ένα είδος μοναχικού περιορισμού που είναι πιο ιδιωτικός και από την υποκειμενικότητα στην οποία φθάνει η υπερβατολογική αναγωγή. Η ρητορική και η ορολογία αυτού του ζητήματος της χρονικότητας φαίνονται καταρχάς να είναι ενοχλητικά. Ωστόσο, πριν αποκηρύξουμε την θεωρία, θα έπρεπε να εξετάσουμε τι έχει να πει για την εμπειρία του χρόνου. Ίσως να υπάρχουν εδώ περισσότερα στοιχεία από όσα βλέπει μια τυχαία ματιά.

Η δομή του ζωντανού παρόντος

Όταν προσπαθούμε να εξηγήσουμε πώς δίδεται σε εμάς η εμπειρία χρονικών αντικειμένων, νιώθουμε συνήθως τον πειρασμό να πούμε ότι έχουμε μια σειρά από 'τόρα' που παρουσιάζονται σε εμάς, το ένα μετά το άλλο. Έχουμε την τάση να πούμε ότι η χρονική εμπειρία είναι κάτι σαν μια ταινία που παίζεται, όπου η μία εικόνα/ καρτέ (παρουσία) διαδέχεται γρήγορα την άλλη. Η μία κατάσταση του αντικειμένου μάς επηρεάζει μετά την άλλη. Αλλά η εμπειρία της χρονικής διάρκειας δεν θα μπορούσε να μοιάζει με κάτι τέτοιο: εάν ήταν έτσι, δεν θα μπορούσαμε ποτέ να έχουμε την αίσθηση της διάρκειας, μιας συνεχούς χρονικής πορείας, διότι αυτό και μόνο που θα μπορούσαμε να έχουμε σε κάθε στιγμή θα

ήταν το κομμάτι της ταινίας που δίνεται εκείνη την στιγμή. Περαιτέρω, όχι μόνο η ίδια η ταινία που παρουσιάζεται, αλλά και η δική μας συνείδηση της ακολουθίας θα ήταν επίσης κάτι εξατομικευμένο και σαν *staccato*: εμείς οι ίδιοι θα έπρεπε να πηδάμε από την μια εμπειρία στην επόμενη, και δεν θα είχαμε ποτέ μια αίσθηση ότι βλέπουμε κάτι που υφίσταται πέρα από το κομμάτι που δίδεται αυτή τη στιγμή. Δεν θα μπορούσαμε, συνεπώς, να έχουμε μια αίσθηση της εμπειρίας μας ή ακόμα και των εαυτών μας ως τέτοιων που διαρκούν μέσα στο χρόνο. Η αίσθηση της συνεχούς ροής δεν θα μπορούσε ποτέ να ανακύνει μέσα μας. Συνεπώς, ούτε το αντικείμενο ούτε η εμπειρία μας ούτε εμείς οι ίδιοι θα είχαμε κάποια χρονική συνέχεια. Εμείς και αυτό που μας δίδεται εμπειρικά δεν θα ήταν τίποτε άλλο παρά στιγμιαίες εκλάμψεις, στιγμιαίες παρουσίες, στιγμιαίες εικόνες.

Ίσως προσπαθήσουμε να εισαγάγουμε συνέχεια και ακολουθία στην περιγραφή της εμπειρίας μας λέγοντας το εξής: είναι αλήθεια ότι έχουμε μόνο ένα κομμάτι της ταινίας μπροστά μας την κάθε στιγμή, αλλά ενώ δίδεται αυτό το ένα, ενθυμούμαστε ορισμένα από όσα προηγήθηκαν: τα συσχετίζουμε ως προηγούμενα προς αυτό που δίδεται τώρα. Θα μπορούσαμε να ενθυμηθούμε τουλάχιστον εκείνα τα λίγα που μόλις προηγήθηκαν εκείνου που δίδεται τώρα. Αντίτυπα των παλαιότερων κομματιών της ταινίας ανακλύπουν μέσα μας. Θα ήταν μέσω ενός τέτοιου είδους ανάμνησης, η οποία συνοδεύει την αντίληψή μας, που θα δημιουργείτο μέσα μας μια αίσθηση συνέχειας.

Αυτή η εξήγηση, ωστόσο, δεν βάζει βαθιά το νυστέρι. Εάν πούμε ότι *ενθυμούμαστε* ένα παλαιότερο πλάνο της ταινίας, προϋποθέτουμε το γεγονός ότι έχουμε ήδη μια αίσθηση του παρελθόντος. Αλλά πώς θα μπορούσαμε να έχουμε ποτέ συλλάβει μια τέτοια αίσθηση του παρελθόντος ; Εάν έχουμε απλά και μόνο ένα πλάνο τώρα και μετά ένα άλλο πλάνο, αυτό που θα είχε δοθεί εμπειρικά δεν θα ήταν παρά παροντικά κάθε φορά πλάνα και, ακόμα κι αν κοιτάζουμε προς τα πίσω, δεν θα είχε δοθεί σε εμάς παρά μόνο ένα ακόμα παροντικό πλάνο. Ότι θα είχαμε δεν θα ήταν παρά μόνο αμιγή παρουσία. Ποτέ δεν θα μπορούσε να διανοιχθεί σε εμάς η αίσθηση του παρελθοντικού, ούτε και στα αντίτυπα των προηγούμενων πλάνων. Η ίδια η διάσταση του 'είναι-παρελθόν' δεν θα είχε ποτέ διαφοροποιηθεί από το παρόν.

Θα μπορούσαμε επίσης να προσθέσουμε ότι πέρα από το να θέσουμε τις αναμνήσεις των παρελθόντων πλάνων, θα έπρεπε επίσης να θέσουμε προ-λήψεις των πλάνων που έρχονται, διότι η εμπειρία μας εκτείνεται στο μέλλον όπως και

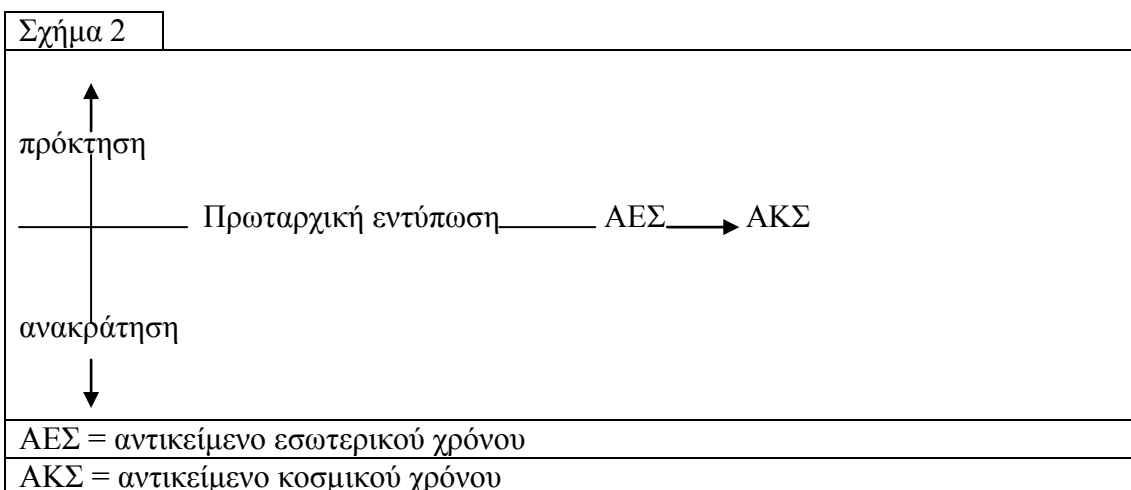
στο παρελθόν. Η αντίληψή μας θα έπρεπε να συνοδεύεται από ενεργήματα άμεσης ανάμνησης και ενεργήματα πρό-ληψης για το εγγύς μέλλον. Αλλά και πάλι, πώς θα μπορούσαμε ποτέ να εκτιμήσουμε τις προ-λήψεις ως κάτι που κατευθύνεται προς το μέλλον, εάν η ίδια η αίσθηση του μέλλοντος δεν είχε δοθεί εξαρχής ; Πώς θα μπορούσαμε να ξέρουμε ότι τα πλάνα που δίδονται στην πρό-ληψη είναι μελλοντικά, και όχι απλά και μόνο περισσότερα παροντικά πλάνα ; Ούτε το μέλλον ούτε το παρελθόν θα μπορούσε να είναι διαφορετικό από το παρόν.

Είναι αναγκαίο, επομένως, να πούμε ότι στην άμεση εμπειρία μας δεν δίδονται σε εμάς απλά και μόνο κομμάτια παρουσίας: ακριβώς στην πιο στοιχειώδη εμπειρία μας, έχουμε ήδη άμεσα μια αίσθηση παρελθόντος και μέλλοντος. Για να χρησιμοποιήσω την φράση του William James, η εμπειρία στην οποία δίδεται το παρόν δεν είναι η κόψη ενός μαχαιριού αλλά ένα δισάκι. Ό,τι μας δίδεται στην αντίληψη, δίδεται ως κάτι που φθίνει και ως κάτι που εισέρχεται σε παρουσία. Εάν η εμπειρία του παρόντος δεν ήταν κάτι αυτού του είδους, δεν θα μπορούσαμε ποτέ να αποκτήσουμε μια αίσθηση παρελθόντος ή μέλλοντος. Το να προσπαθούμε να εισάγουμε αυτή την αίσθηση στην εμπειρία εκ των υστέρων, μετά την αρχική εμπειρία, δεν θα ήταν παρά μια προσπάθεια υπερβολικά καθυστερημένη. Μια πρωταρχική αίσθηση παρελθόντος και μέλλοντος θα πρέπει να δίδεται ήδη εξαρχής.

Περαιτέρω, ο ισχυρισμός ότι έχουμε μια τέτοια στοιχειώδη αίσθηση παρελθόντος και μέλλοντος δεν αποτελεί απλά και μόνο ένα αίτημα στο οποίο οδηγούμαστε μέσω επιχειρημάτων, δεν αποτελεί μια υπόθεση εργασίας ή μια συνεπαγωγή. Πολύ μάλλον, ταιριάζει στον τρόπο με τον οποίο μας δίδεται η εμπειρία των πραγμάτων: ό,τι και να δίδεται κάθε φορά στην εμπειρία, όποια πράγματα και όποια γεγονότα μέσα στον κόσμο και όποια υποκειμενικά ενεργήματα και συναισθήματα, μάς δίδεται ως κάτι 'που συνεχίζεται', ως κάτι που περνά κατά την διάρκεια της ύπαρξής του. Μόνο επειδή φθίνουν, μπορούμε να τα ενθυμούμαστε στη συνέχεια και να τα αναγνωρίζουμε ως παρελθόντα, και μόνο επειδή μπορούν να εισέρχονται τώρα σε θέα, μπορούμε να τα δούμε προ-ληπτικά ως ευρισκόμενα σε χρονική απόσταση. Όταν αναστοχαζόμαστε επί της εμπειρίας μας, τότε κατανοούμε ότι είναι μια έκθεση στο άμεσο παρελθόν και το άμεσο μέλλον. Οι αρχικές απουσίες του παρελθοντικού και του μελλοντικού είναι παρούσες σε όλη μας την εμπειρία.

Υπάρχουν πολλοί τεχνικοί όροι που έχουν εισαχθεί από την φαινομενολογία για να μας βοηθήσουν να περιγράψουμε την άμεση εμπειρία του χρόνου. Ο όρος: ‘ζωντανό παρόν’ σημαίνει την πλήρη άμεση εμπειρία της χρονικότητας που έχουμε την κάθε στιγμή. Το ζωντανό παρόν είναι το όλον του χρόνου σε κάθε στιγμή. Αυτό το ζωντανό παρόν, ως όλον, αποτελεί σύνθεση τριών στοιχείων: της πρωταρχικής εντύπωσης, της ανακράτησης και της πρόκτησης¹. Αυτά τα τρία μέρη, αυτά τα τρία στοιχεία, τέτοια που προκύπτουν μέσα από αφαίρεση, είναι αδιαχώριστα μεταξύ τους. Δεν θα μπορούσαμε να έχουμε ποτέ μια ανακράτηση αλλά και μόνο δι’εαυτήν, ούτε θα μπορούσαμε να έχουμε μια πρωταρχική εντύπωση ή μια πρόκτηση δι’εαυτές. Το ζωντανό παρόν είναι ένα όλον που έχει δημιουργηθεί από αυτά τα τρία μέρη ή στοιχεία. Η δομή του ζωντανού παρόντος μπορεί να δοθεί διαγραμματικά όπως δείχνει το σχήμα 2.

¹ [ΣτΜ] Πρόκειται για τους όρους: *Retention* και *Protention*. Αυτοί οι όροι δεν έχουν τύχει ακόμα μιας καθιερωμένης ελληνικής απόδοσης, εξαιτίας της υπερβολικής δυσκολίας που αυτή συναντά. Είναι φτιαγμένοι από τις λατινικές ρίζες *re-* (ανά-) και *pro-* (προ-) και το ρήμα *tentio* (κρατώ). Η πρόθεση ανα- είναι εδώ, ωστόσο, παραπλανητική, αφού υποδηλώνει ότι έχουμε να κάνουμε με κάποια επανάληψη, πράγμα που ακριβώς δεν θέλει να δηλώσει ο αντίστοιχος φαινομενολογικός όρος. Το ζητούμενο θα ήταν να βρεθούν στα ελληνικά δύο όροι που θα εμπεριέχουν το ίδιο ρήμα με δύο διαφορετικά προθέματα.

Η ανακράτηση, όπως υποδηλώνει η ίδια η λέξη, παραπέμπει στο παρελθόν. ‘Διατηρεί κάτι’. Τι είναι αυτό ; Είναι το ζωντανό παρόν που μόλις παρήλθε. Το ζήτημα αυτό είναι και λεπτό και σημαντικό. Η ανακράτηση δεν συγκρατεί άμεσα μια προηγούμενη φάση του χρονικού αντικειμένου που δίδεται στην εμπειρία, όπως είναι μια μελωδία ή το συναίσθημα του θυμού. Συγκρατεί το ζωντανό παρόν που παρήλθε, την παρελθούσα εμπειρία της χρονικότητας.

Τώρα, αυτό το ζωντανό παρόν που παρήλθε αποτελείται το ίδιο από μια πρωταρχική εντύπωση, μια πρόκτηση και μια ανακράτηση. Συνεπώς, συγκρατώντας το ζωντανό παρόν που παρήλθε, η παρούσα ανακράτηση συγκρατεί ταυτόχρονα και την ανακράτηση που παρήλθε μαζί με το παρελθόν ζωντανό παρόν. Αυτή η δεύτερη ανακράτηση, με τη σειρά της, είχε συγκρατήσει το ζωντανό παρόν που προηγήθηκε, και έτσι έχουμε ένα σύνολο, μια σειρά, από παρελθόντα ζωντανά παρόντα που έχουν συγκρατηθεί μέσω της μεσολάβησης προηγούμενων ζωντανών παρόντων, μέσω της μεσολάβησης προηγούμενων ανακρατήσεων. Στο ζωντανό παρόν έχουμε μια ανακράτηση της ανακράτησης της ανακράτησης. Ποτέ δεν έχουμε ένα ατομικό ζωντανό παρόν δι’εαυτό: εξαιτίας του στοιχείου της ανακράτησης μέσα στο ζωντανό παρόν, το ζωντανό παρόν έχει πάντα σαν κομήτης μια ουρά παρελθόντων ζωντανών παρόντων, μαζί με τις ανακρατήσεις που τα συνοδεύουν.

Θα πρέπει να τονίσουμε το γεγονός ότι η ανακράτηση που εμπερικλείεται στο ζωντανό παρόν δεν αποτελεί ένα συνηθισμένο ενέργημα επανενθύμησης: είναι πιο πρωταρχικό και πιο στοιχειώδες από την ανάμνηση. Η ανακράτηση λειτουργεί στο εσωτερικό της αρχικής εγκαθίδρυσης της χρονικής διάρκειας. Προηγείται της επανενθύμησης. Αυτό που συγκρατείται δεν έχει ακόμα πέσει στην απουσία της λήθης, και έτσι η ανάμνηση υπό την γνωστή της έννοια δεν μπορεί να διαδραματίσει εδώ ακόμα κάποιον ρόλο. Παρομοίως, η πρόκτηση, το αντίστοιχο της ανακράτησης που κατευθύνεται προς το μέλλον, δεν μοιάζει με μια πρό-ληψη ή μια προβολή που δίδει το αντικείμενο στο πραγματικό του μέγεθος και στην οποία φανταζόμαστε τον εαυτό μας σε μια νέα κατάσταση. Η πρόκτηση είναι πιο βασική και πιο άμεση: μάς δίδει την πρώτη και πρωταρχική αίσθηση για κάτι που ‘έρχεται’ άμεσα πάνω από αυτό που έχουμε τώρα. Η πρόκτηση διανοίγει την ίδια την διάσταση του μέλλοντος και, συνεπώς, καθιστά δυνατή μια πλήρως αναπτυγμένη πρό-ληψη.

Η πρόκτηση και η ανακράτηση, μαζί με την πρωταρχική εντύπωση, συνιστούν την πρωταρχική διάνοιξη της εμπειρίας μας στο μέλλον και στο παρελθόν. Ο τρόπος

με τον οποίο διαφεύγουμε από το άμεσο παρόν στο μέλλον και στο παρελθόν έχει κληθεί από τον Heidegger, με τρόπο μάλλον δραματικό, ο *εκστατικός* χαρακτήρας της εμπειρίας μας, και οι τρεις μορφές διάνοιξης του χρόνου έχουν κληθεί *εκστάσεις* του χρόνου. Οι όροι έχουν κατασκευαστεί σύμφωνα με την ελληνική πρόθεση *εκ-*, έξω, και το ουσιαστικό *στάσις*, που πηγάζει από το ρήμα *ίστημι*, και υποδηλώνουν ότι στην πιο βασική χρονική μας εμπειρία δεν είμαστε εγκλεισμένοι σε μια μοναχική παρουσία, αλλά εξ-ιστάμεθα εντός του μέλλοντος και του παρελθόντος.

Η εξήγηση της δομής της άμεσης εμπειρίας του χρόνου, έτσι όπως επικαλείται την πρωταρχική εντύπωση, την ανακράτηση και πρόκτηση, έχει ένα σχεδόν μαθηματικό άρωμα. Είναι σαν να επιχειρεί κάποιος να δημιουργήσει μια συνεχή γραμμή περιγράφοντας σημεία με ένα τέτοιο τρόπο, ώστε το κάθε σημείο να συνυποδηλώνει τα άμεσα γειτονικά του σημεία (και προς τα δεξιά και προς τα αριστερά), τα οποία με τη σειρά τους θα συνυποδηλώνουν τα γειτονικά τους σημεία και ούτω καθεξής. Κάθε σημείο θα σχετιζόταν με τα γειτονικά σημεία που είναι πιο απομακρυσμένα μόνο μέσω της μεσολάβησης των άμεσων γειτόνων του. Σύμφωνα με αυτό τον τρόπο κατανόησης, κάθε σημείο δεν θα αποτελούσε μια διακριτή μονάδα, αλλά θα παρέπεμπε, ούτως ειπείν, στο επόμενο σημείο, και μέσω αυτού σε όλα τα άλλα σημεία της γραμμής. Για να σχεδιάσουμε αυτή την αναλογία λίγο εκτενέστερα, ας πούμε ότι θα ήταν ως εάν το κάθε σημείο επί της γραμμής να μπορούσε να συνιστά σημείο και να μπορούσε να εκτίθεται προς τα έξω 'ενώπιον του κόσμου', μόνο εάν συνυποδήλωνε τους άμεσους γείτονές του και μέσω αυτών τους πιο απομακρυσμένους του γείτονες.

Το αν οι μαθηματικοί θα ήθελαν να ορίσουν εκ νέου το σημείο με αυτό τον τρόπο δεν είναι κάτι που θα το αποφασίσουμε εμείς, αλλά στην εμπειρία του χρόνου, η πιο έσχατη μονάδα, το ζωντανό παρόν (το 'σημείο') θα πρέπει να περιγραφεί με τέτοιο τρόπο ώστε να εμπεριέχει, τρόπον τινά, μια αναφορά στα προηγούμενα και τα επόμενα ζωντανά παρόντα και να τα περιλαμβάνει μέσα του. Όταν χειριζόμαστε το ζήτημα του χρόνου, δεν μπορούμε να ορίσουμε τα στιγμιαία σημεία ως απλώς ατομικά σημεία, ως κάτι απλά και μόνο παροντικό που δεν εμπλέκει το ιδιαίτερο είδος απουσίας που συνιστούν το στοιχειώδες παρελθόν και το στοιχειώδες μέλλον.

Μέχρι τώρα εξετάσαμε απλά και μόνο την δομή του ζωντανού παρόντος, την παρουσία της χρονικότητας. Το ζωντανό παρόν δεν πλέει ελεύθερα: είναι αποβλεπτικό, και αποβλέπει ή εμφανίζει χρονικά αντικείμενα, όπως είναι μια μελωδία ή ένα συναίσθημα πόνου. Στην φαινομενολογική μας ανάλυση, θα πρέπει,

λοιπόν, να περιγράψουμε τις χρονικές όψεις αυτών των αντικειμένων, τα οποία ίστανται ενώπιον του ζωντανού παρόντος.

Η όψη του αντικειμένου που συστοιχεί προς το ενεργεία ζωντανό παρόν είναι η *τώρα-φάση*. Η όψη του αντικειμένου που συστοιχεί προς ένα ζωντανό παρόν (ζωντανό παρόν που έχει παρέλθει αλλά έχει επίσης συγκρατηθεί) είναι μια προηγούμενη *τώρα-φάση*. Για να το δώσουμε σχηματικά, κάθε ζωντανό παρόν που έχει συγκρατηθεί έχει μια *τώρα-φάση* του αντικειμένου, *φάση* που συστοιχεί προς αυτό το εκάστοτε ζωντανό παρόν:

Ζωντανό παρόν 0 -----> *τώρα-φάση* 0

Ζωντανό παρόν 0 -----> *τώρα-φάση* 0

Ζωντανό παρόν 1 -----> *τώρα-φάση* 1

Ζωντανό παρόν 2 -----> *τώρα-φάση* 2

Ζωντανό παρόν 3 -----> *τώρα-φάση* 3 κτλ.

Το τρέχον ζωντανό παρόν συγκρατεί αυτό που μόλις παρήλθε, που με τη σειρά του συγκρατεί το προηγούμενο και ούτω καθεξής, και στην αντικειμενική πλευρά (την ‘νοηματική’ πλευρά), οι χρονικές φάσεις του αντικειμένου διατηρούνται σύμφωνα με την τάξη με την οποία διαδέχθηκαν η μία την άλλη. Συνεπώς, οι φάσεις μιας μελωδίας (ή ενός συναισθήματος) διευθετούνται χρονικά άπαξ και καταγραφούν πρωταρχικά. Έχουν στιγματισθεί με μια συγκεκριμένη θέση στο χρόνο και έχουν διευθετηθεί εσωτερικά στην διαδοχή τους. Όταν η μελωδία αποτελεί αντικείμενο επανενθύμησης, είναι η ίδια διευθέτηση που επιστρέφει, διότι η ανάμνηση επανενεργοποιεί την χρονική ροή σε αμφοτέρες την υποκειμενική και την αντικειμενική πλευρά.

Το ζωντανό παρόν, κάθε απόσπασμα της πιο βαθιάς ζωής της συνείδησης, έχει μια διπλή αποβλεπτικότητα. Από τη μια, συγκρατεί το δικό του προηγούμεν ζωντανό παρόν και, συνεπώς, οικοδομεί ένα είδος εναρκτήριας αυτο-ταυτοποίησης. Από την άλλη, μέσω αυτών των ίδιων ανακρατήσεων, οικοδομεί την συνέχεια του αντικειμένου της αντίληψης στο μέτρο που το αντικείμενο διατηρείται μέσα στο χρόνο. Η συνείδηση του εσωτερικού χρόνου εξασκεί, λοιπόν, αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε μια *κάθετη* αποβλεπτικότητα, οικοδομώντας την δική

της συνεχή ταυτότητα, και μια *εγκάρσια* αποβλεπτικότητα, που κάνει τα αντικείμενά της να δίδονται στη διάρκεια του χρόνου.

Το βεληνεκές της ανακράτησης που ενυπάρχει στο ζωντανό παρόν φθάνει ωστόσο προς τα πίσω μέχρι ένα ορισμένο σημείο: δεν εκτείνεται χωρίς διακοπή στην ίδια την έναρξη της συνειδητής ζωής. Σε κάποια στιγμή, οι ανακρατήσεις εξασθενούν, και οι αντίστοιχες τώρα-φάσεις υποπίπτουν στην λήθη. Αυτό είναι το χρονικό σκοτάδι που περιβάλλει όλες τις συνειδητές μας στιγμές. Το φως της συνείδησης πηγαίνει προς τα πίσω κατά μήκος λίγων μόνο φάσεων, και έπειτα το αντικείμενο και η συνείδησή μας για αυτό παύουν να καταγράφονται. Εισδύουν σε μια πιο οριστική απουσία. Ωστόσο, μπορούμε να τα επανακτήσουμε μέσω της ανάμνησης, στην οποία ζούμε και πάλι την προηγούμενη χρονική ροή, και την εμμενή και την υπερβατική, έτσι όπως αυτή διήρκεσε αρχικά. Φέρνουμε τότε πίσω στη ζωή αυτά τα αντικείμενα, τα αναπαρουσιάζουμε. Δεν θα μπορούσαμε να ενθυμηθούμε κάτι που συνεχίζεται ακόμα στο εσωτερικό του βεληνεκούς της ανακράτησης στο ζωντανό παρόν: η εμπειρία και το αντικείμενό της πρέπει να υποπέσουν σε μια κατάσταση λήθης προτού αποτελέσουν αντικείμενα επανενθύμησης. Η ενθύμηση είναι, λοιπόν, ένα είδος νέας εκκίνησης, που επιστρέφει σε κάτι που είχε εκπέσει από την συνειδητότητα.

Πράγματι, όλες οι μετατοπίσεις της συνείδησης που εξετάσαμε στο κεφάλαιο 5 αποτελούν ένα είδος διακοπής της παροντικής χρονικής ροής της συνείδησης και την εισαγωγή μιας νέας, δεύτερης, ροής στο εσωτερικό της συνείδησης: πρόκειται για την ροή των εαυτών μας στο εσωτερικό της ενθύμησης, της φαντασίας και της πρό-ληψης. Η ροή της τρέχουσας εμπειρίας μας μπορεί να έχει μέσα της μια παράλληλη ροή που συνδέεται μαζί της. Η κατά βούληση εξάσκηση αυτών των μετατοπίσεων είναι ανάλογη προς την εισαγωγή της κατηγοριακής δραστηριότητας στην αντίληψη. Οι μετατοπίσεις στην ανάμνηση, την φαντασία και την πρό-ληψη επιτρέπουν μια ιδιαίτερης έντασης αίσθηση ταυτότητας-του-εαυτού και μια αντίστοιχη αίσθηση της ταυτότητας των αντικειμένων, η οποία υπερβαίνει την πιο απλοϊκή αλλά και πιο βασική ταυτότητα που λαμβάνει χώρα στο επίπεδο του ζωντανού παρόντος.

Λεπτομέρειες και περιπλοκές στην εσωτερική συνείδηση του χρόνου

Το πεδίο του εσωτερικής συνείδησης του χρόνου υπόκειται αμφότερων της υποκειμενικής ροής του εσωτερικού χρόνου και της αντικειμενικής ροής του

κοσμικού χρόνου, του υπερβατικού χρόνου. Επιτρέπει σε αμφοτέρους αυτές τις ροές να εμφανίσουν τους εαυτούς τους, και αυτή η εμφάνιση είναι φαινομενολογικά πιο σημαντική από τις ίδιες τις ροές. Ωστόσο, αυτό το πεδίο δεν θα μπορούσε να υπάρχει εξ εαυτού. Όλο του το νόημα συνίσταται στο να επιτρέπει να εμφανίζονται χρονικά αντικείμενα και στις δύο αυτές ροές του χρόνου, την υποκειμενική και την αντικειμενική. Δεν θα μπορούσαμε να απομονώσουμε την εσωτερική συνείδηση του χρόνου και να την 'έχουμε' μόνη της και δι'εαυτή. Το να επιχειρήσουμε κάτι τέτοιο θα ήταν σαν να κάναμε το φιλοσοφικό λάθος της μετατροπής ενός στοιχείου σε κομμάτι, της μετατροπής ενός αφηρημένου μέρους σε όλον. Η εσωτερική συνείδηση του χρόνου προσκολλάται στον εσωτερικό χρόνο και στα αντικείμενά του και, μέσω αυτού, στον κοσμικό χρόνο και τα αντικείμενά του. Αν και είναι πιο θεμελιώδης από αυτά, αποτελεί ωστόσο ως προς αυτά ένα στοιχείο.

Περαιτέρω, η ανάλυση της συνείδησης του χρόνου μάς παρέχει επίσης τις τυπικές δομές του χρόνου. Ο χρόνος δεν αποτελεί το παν: αποτελεί μία μόνο μορφή αυτού που είναι χρονικό. Παρέχοντας μια ανάλυση της 'προέλευσης' του χρόνου, δεν εξηγούμε την προέλευση των δέντρων, της γάτας, της γραφειοκρατίας, της σημαίας, των μελωδιών, των ηλιακών συστημάτων, των συναισθημάτων του πόνου, των αντιλήψεων και των κατηγοριακών δραστηριοτήτων. Το μόνο που επιτυγχάνουμε είναι να προσφέρουμε μια διασάφηση των επιπέδων του χρόνου, εντός των οποίων μπορούν να υπάρξουν και να εμφανιστούν τέτοια αντικείμενα. Οι τυπικές δομές του χρόνου θα πρέπει να πληρωθούν με αντικείμενα και δραστηριότητες διαφόρων ειδών, οι οποίες εγκαλούν ένα ιδιαίτερο κάθε φορά είδος ανάλυσης, καθώς όλες τους έχουν μορφές παρουσίας που είναι διακριτές από τις μορφές της χρονικότητας. Ωστόσο, επειδή ο χρόνος διαπερνά τα πάντα, οι χρονικές δομές εφαρμόζονται πράγματι σε όλα τα πράγματα, σε ό,τι υποκειμενικό και σε ό,τι αντικειμενικό.

Η συνείδηση του εσωτερικού χρόνου είναι παράδοξη, όταν προσμετράται σύμφωνα με τα δεδομένα που εφαρμόζουμε στα συνήθη αντικείμενα και τα συνήθη γεγονότα. Όπως είδαμε στο σχήμα 1, το πεδίο αυτής της συνείδησης βρίσκεται υπεράνω ή, αλλιώς, είναι πιο εμμενές από ό,τι είναι τα γεγονότα του υποκειμενικού χρόνου: είναι βαθύτερο και από την ίδια την ροή των συναισθημάτων και των αποβλεπτικών ενεργημάτων. Επειδή ακριβώς αυτό το πεδίο είναι τόσο βαθύ, θέτει υπό ερώτηση την ίδια τη χρήση των όρων 'εσωτερικός' ή 'εμμενής' όταν χρησιμοποιούνται για να το περιγράψουν. Κινείται σε ένα επίπεδο που είναι υπεράνω του διαχωρισμού ανάμεσα σε εξωτερικό και σε εσωτερικό. Μόλις είδαμε ότι

πρόκειται για κάτι που δεν μπορεί στην πραγματικότητα να χωροθετηθεί. Διαφεύγει του χώρου όπως και του χρόνου, υπό το σύνθημα νόημά τους, και τους διαφεύγει σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι η συνήθης αποβλεπτική μας δραστηριότητα.

Η εσωτερική συνείδηση του χρόνου δημιουργείται από το ζωντανό παρόν ως αυτό που διαδέχεται ένα ζωντανό παρόν. Αυτή η διαδοχή αποτελεί μια διαδικασία ; Το ζωντανό παρόν ρέει με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ρέουν τα συναισθήματα και τα αποβλεπτικά ενεργήματα ; Όχι: ο τρόπος με τον οποίο αλλάζει θα πρέπει να είναι διαφορετικός από τον τρόπο με τον οποίο αλλάζουν τα συναισθήματα και τα ενεργήματα, οι μελωδίες και οι αγώνες. Και όμως, η εσωτερική συνείδηση του χρόνου θα πρέπει να 'αλλάζει', να έχει το δικό της είδος ροής. Ένα ζωντανό παρόν πράγματι διαδέχεται ένα άλλο ζωντανό παρόν. Και όμως, ο όρος 'διαδοχή', όταν χρησιμοποιείται εδώ, δεν μπορεί να σημαίνει το ίδιο που σημαίνει όταν χρησιμοποιείται σε σχέση με μια μελωδία ή ένα συναίσθημα που αυξάνεται και φθίνει. Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να εκφέρουμε τις ιδιαιτερότητες αυτής της διαδοχής, όπως εκφράζονται μέσω του τρόπου με τον οποίο λειτουργούν η ανακράτηση και η πρόκτηση. Το ζωντανό παρόν 2 'προηγείται' του ζωντανού παρόντος 1, και τα δύο έχουν συγκρατηθεί στο ζωντανό παρόν 0, που είναι και το μόνο που μετράει αυτή τη στιγμή, αφού είναι και το μόνο που υπάρχει ενεργεία.

Η μορφή του ζωντανού παρόντος, λοιπόν, αντηχεί πάντα, με τρόπο αυτόματο και σταθερό, ούτε λιγότερο ούτε περισσότερο γρήγορα, το ενεργεία της χρονικής εμπειρίας. Αποτελεί την μηχανή στον πυρήνα της χρονικότητας. Επειδή είναι η ίδια η προέλευση του χρόνου, είναι κατά κάποιο τρόπο έξω από τον χρόνο (όπως και έξω από τον χώρο), και ωστόσο χαίρει εσωτερικής διαφοροποίησης και διαδοχής, διαδοχής ενός ιδιαίτερου δικού της είδους. Είναι ταυτόχρονα εν στάσει και ρέουσα, *stehend-strömende Gegenwart*, όπως έλεγε ο Husserl. Διαφοροποιεί και συνενώνει, ρέει και ίσταται, εκδιπλώνει και εμπερικλείει, όπως ή φωτιά και το τριαντάφυλλο που είναι ένα (T.S. Eliot, *Little Gidding*, στο τέλος²). Αποτελεί τον τόπο των πιο βασικών μερών και του πιο βασικού όλου, της πιο βασικής παρουσίας και απουσίας, της πιο βασικής ταυτότητας στο πολλαπλό, στο μέτρο που τα παραπάνω προϋποτίθενται από όλες τις πιο σύνθετες μορφές που συγκροτούνται στα υψηλότερα στρώματα της

---

² [ΣτΜ] «Όταν προς τα μέσα διπλωθούν οι γλώσσες της φλόγας/ μέσα στο σταυρόκομπο της φωτιάς/ κι η φωτιά και το ρόδο γίνουν ένα» (*Τέσσερα Κουαρτέτα*, μετ. Κ.Κύρου, Ρόπτρον).

εμπειρίας. Αυτό το ζωντανό παρόν βρίσκεται, λοιπόν, στον τόπο προέλευσης της ίδιας της ταυτότητας του εαυτού μας ως συνειδητών φορέων της αλήθειας και της πράξης αλλά, επειδή ακριβώς βρίσκεται σε αυτόν τον τόπο προέλευσης, είναι προ-προσωπικό. Λειτουργεί κατά τρόπο ανώνυμο. Δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτε για να το αλλάξουμε ή για να το επιταχύνουμε και να το επιβραδύνουμε. Ξεφεύγει από τα όρια της δικής μας δύναμης. Δεν ελέγχουμε την προέλευσή μας. Το ζωντανό παρόν απλά και μόνο συνεχίζει να δονείται υπό τους δικούς του όρους. Και όμως ταυτιζόμαστε μαζί του: είναι ‘δικό μας’, ως τόπος της δικής μας προέλευσης, ως δική μας βάση.

Ας ρίξουμε το βλέμμα μας για λίγο σε ορισμένες από τις μικροσκοπικές ή ‘υπο-ατομικές’ συνθέσεις της ταυτότητας που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό του ζωντανού παρόντος. Όταν ένα ενεργεία ζωντανό παρόν παρέρχεται και διατηρείται στην ανακράτηση ως ζωντανό παρόν 1, μετατρέπεται σε κάτι απόν, αλλά δεν περιέρχεται σε λήθη: παρουσιάζεται ως αυτό που μόλις παρήλθε, η άμεση απουσία του είναι κάτι που δίδεται σε μας. Εδώ υπάρχει κάτι το παράδοξο: η πρωταρχική χορήγηση μιας απουσίας, η πρωταρχική παρουσία κάτι ‘παρελθοντικού’. Η τροποποίηση του ζωντανού παρόντος εισάγει μια απουσία (κατ’ αντίθεση προς τον ενεργεία χαρακτήρα του οποίου χαίρει το ζωντανό παρόν πριν παρέλθει), αλλά η απουσία παρουσιάζεται: το ζωντανό παρόν 1 δίδεται ως αυτό το ίδιο με εκείνο που μόλις διέφυγε από το κεντρομόλο εγώ, και έτσι ταυτοποιείται ως τέτοιο, αλλά αυτή η ταυτοποίηση εξαρτάται από το αμείλικτο πέρασμα στην απουσία. Μια πρωταρχική μετατροπή σε απουσία λαμβάνει χώρα στην ανακράτηση, αλλά αυτή η μετατροπή είναι κάτι που δίδεται, που παρουσιάζεται. Σε αυτό το απλό πέρασμα από το ζωντανό παρόν στην κατάσταση της ανακράτησης, η απουσία ορίζεται ως συμπλήρωμα της παρουσίας, και τα δυο τους αποτελούν μέρη στο εσωτερικό του όλου του ζωντανού παρόντος. Καθώς οικοδομείται η ουρά του κομήτη των ανακρατήσεων, δημιουργείται ένα πολλαπλό και σε όλα τα παραπάνω επιτυγχάνεται η σύνθεση ταυτότητας του ζωντανού παρόντος, όπως και η σύνθεση ταυτότητας των χρονικών φάσεων των ‘αντικειμένων’ της εκάστοτε απόβλεψης (οι φάσεις του συναισθήματος ή της μελωδίας).

Επικεντρώσαμε την προσοχή μας στην πλευρά της ανακράτησης στο εσωτερικό της εσωτερικής συνείδησης του χρόνου, αλλά δεν θα πρέπει να αγνοούμε την πλευρά της πρόκτησης. Η πρόκτηση είναι η διάνοιξη αυτού που έρχεται. Αποτελεί την πρωταρχική αναμονή αυτού που έρχεται. Είναι μορφική, περιμένοντας ‘κάτι’ που δεν

έχει λάβει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο, εάν και μια συγκεκριμένη εμπειρία έχει πάντα ένα περιεχόμενου ενός κάθε φορά διαφορετικού είδους και, συνεπώς, είναι κάτι το συγκεκριμενοποιημένο (μια συνέχεια του συναισθήματος της μελαγχολίας, κάτι που έρχεται από τη γωνία, επιπλέον σαλάτα, επιπλέον συζήτηση). Έτσι, όταν μια φάση ενός γεγονότος καταγράφεται σε μια πρωταρχική εντύπωση, έχει ήδη δοθεί ως πρόκτηση στην ‘πρό-ληψη’, τουλάχιστον όσον αφορά την χρονική του μορφή και, συνεπώς, έχει ήδη δοθεί ως κάτι που αναμενόταν. Μια μικροσκοπική σύνθεση της ταυτότητας λαμβάνει χώρα όχι μόνο σε σχέση με την ανακράτηση αλλά και σε σχέση με την πρόκτηση.

Τελικές παρατηρήσεις για τις απορίες σχετικά με τον χρόνο

Ό,τι διαβάσατε παραπάνω σχετικά με την εσωτερική συνείδηση του χρόνου ίσως φαίνεται να είναι προϊόν μιας υπερβολικά θεωρητικής-μεταφυσικής προσέγγισης και σχεδόν κάτι φανταστικό. Ίσως φαίνεται να υπερβαίνει τις πιο προσιτές περιγραφές που δόθηκαν προηγουμένως για τις άλλες μορφές της αποβλεπτικότητας. Για παράδειγμα, η ανάλυση που παρέχεται από την φαινομενολογία για την αντίληψη και την φαντασία, ή για την κατηγοριακή δραστηριότητα και την εξεικόνιση, φαίνεται να είναι πιο ρεαλιστική: φαίνεται να στερεώνονται σε αυτό που πραγματικά δίδεται στην εμπειρία. Διακρίσεις όπως αυτή μεταξύ της ανάμνησης και της αντίληψης φαίνεται να είναι ενός τέτοιου είδους ώστε να επιτρέπουν στον αναγνώστη να τις επαληθεύσει ή να τις διαψεύσει σκεπτόμενος επί της συνειδητής του ζωής. Αλλά οι υποθέσεις για την εσωτερική συνείδηση του χρόνου ίσως φαίνονται να είναι ρητά ξένες προς την καθημερινή εμπειρία. Φαίνεται να σύρονται στην περιοχή του μυστικιστικού και του ερμητικού. Αποτελούν ακόμα μέρος της φαινομενολογίας ; Συνιστούν περιγραφές ή αποτελούν τεχνητές κατασκευές ;

Ίσως κάποιος διατυπώσει αυτήν την αντίρρηση με τον ακόλουθο τρόπο: θα συμφωνήσουμε ότι η χρονική εμπειρία δεν είναι κάτι εξατομικευμένο, δεν είναι η κόψη ενός μαχαιριού αλλά ένα δισάκι, θα συμφωνήσουμε ότι έχει κάτι σαν την πρόκτηση και την ανακράτηση παράλληλα με την άμεση εντύπωση. Η ένταξη ενός άμεσου παρελθόντος και ενός άμεσου μέλλοντος μέσα στο παρόν φαίνεται κάτι επαρκώς λογικό. Αλλά γιατί να μην χωροθετήσουμε αυτή την δομή μέσα ακριβώς στη ροή των συναισθημάτων και των αποβλεπτικών ενεργημάτων, δηλαδή στο δεύτερο επίπεδο της χρονικότητας ; Γιατί να μην την αφήσουμε ως κάτι το

ψυχολογικό ; Γιατί να την θέσουμε ως κάτι πιο βαθύ και πιο εμμενές από την υποκειμενική ροή της συνείδησης ; Γιατί να την προβάλλουμε στο πεδίο του ζωντανού παρόντος που συνοδεύεται από αυτή την περίεργη τροπικότητα του παρέρχεσθαι ; Γιατί να καταφύγουμε στην ‘πολύτιμη’ γλώσσα της διαφοροποίησης και της συνένωσης συλλαμβάνοντάς τα ως ένα πρωταρχικό γεγονός ; Είναι το ίδιο το αίτημα για ένα τρίτο επίπεδο χρονικότητας, για ένα βαθύτερο επίπεδο ‘κάτω’ από την ροή της υποκειμενικής εμπειρίας, που φαίνεται να είναι φιλοσοφικά ακραίο.

Ως απάντηση σε αυτή την αντίρρηση, μπορούμε να πούμε ότι η ανάλυση της αποβλεπτικότητας και της παρουσίασης δεν μπορούν να εφησυχάσουν απλά και μόνο επί του πεδίου του κοσμικού χρόνου και του πεδίου του υποκειμενικού χρόνου. Το πίσω και το εμπρός της παρουσίας και της απουσίας που λαμβάνει χώρα σε αυτά τα δύο επίπεδα θα πρέπει να υποστηρίζεται από ένα είδος διάνοιξης και ξέφωτου, από μια πηγή διακρίσεων, που δεν συνιστά απλά και μόνο ένα γεγονός μέσα στον κόσμο ή ένα ψυχολογικό γεγονός. Το γεγονός ότι τα πράγματα και οι εμπειρίες εκδιπλώνονται και διατηρούνται στον χρόνο δεν αποτελεί ένα μηχανικό, οργανικό ή ψυχολογικό γεγονός: έχει την πηγή του σε ένα βαθύτερο επίπεδο. Αυτό το επίπεδο είναι η πηγή όλων των τυπικών δομών, αυτών που βρίσκουμε στην λογική, στα μαθηματικά, στη σύνταξη και στις ποικίλες μορφές της παρουσίασης. Περαιτέρω, όταν ταυτοποιούμε και γνωρίζουμε τα πράγματα μέσα στον κόσμο, και όταν έχουμε των εμπειρία των δικών μας αισθημάτων, των αντιλήψεων, των αναμνήσεων και των διανοητικών δραστηριοτήτων μας, φέρουμε πάντα ταυτόχρονα στο φως, με τρόπο μη αναστοχαστικό, τους εαυτούς μας ως την πηγή και τον παραλήπτη τέτοιων επιτευγμάτων, ως μια πηγή επιδεκτική ταυτοποίησης, χωρίς να υπάρχει κάποια ανάγκη για κάποια περαιτέρω δοτική της εμφάνισης για να δώσει λόγο για αυτή την εμφάνιση του εαυτού.

Ο Husserl προσεγγίζει αυτή την πηγή στην θεωρία του για την εσωτερική συνείδηση του χρόνου, ενώ ο Heidegger εστιάζει σε αυτήν δια των ερμητικών παρατηρήσεων περί *Lichtung* και *Ereignis*, όροι οι οποίοι αναφέρονται στην ‘διάνοιξη’ ενός χώρου όπου μπορούν να δοθούν τα πράγματα και όπου εμείς μπορούμε να γίνουμε οι δοτικές της εμφάνισής τους. Η κλασική φιλοσοφία αγγίζει αυτά τα ζητήματα στις παρατηρήσεις της για την εκπόρευση των διαφορών από το Ένα (Πλωτίνος), για την αλληλόδραση μεταξύ του Ενός και της ακοθόριστης Δυάδας (Πλάτων), και ίσως για τον ρόλο που επιφυλάσσεται στο πρώτο ‘κινούν ακίνητο’ (Αριστοτέλης). Εάν καλούμαστε να θέσουμε σε συζήτηση την παρουσία και την

απουσία των πραγμάτων, θα πρέπει να επικαλεσθούμε ένα είδος προέλευσης αυτής της ώθησης και αυτής της έλξης ανάμεσα στην παρουσία και την απουσία, και τούτο δεν μπορεί να αποτελεί ένα από τα πράγματα που φανερώνονται μέσα στον κόσμο ή στην δική μας ροή υποκειμενικών εμπειριών.

Όποιος αισθάνεται πιο άνετα όταν ασχολείται με νευρώνες και υπολογιστικές διαδικασίες, ας αποστραφεί αυτές τις δηλώσεις δείχνοντας τρόπο και αποστροφή. Μπορεί να πει ότι εάν η φαινομενολογία οδηγεί σε ένα είδος μυστικισμού, δεν θέλει να πάρει μέρος σε αυτήν. Αντίθετα, θα εξηγήσει την συνείδηση και την γνώση και την εμπειρία του χρόνου καταμετρώντας την δραστηριότητα των νευρώνων και χωροθετώντας την στον εγκέφαλο, όπου λαμβάνουν χώρα οι αντιλήψεις, οι αναμνήσεις και άλλα νοητικά γεγονότα. Αυτά είναι πράγματα επί των οποίων μπορούμε να βάλουμε τα χέρια μας, και μια τέτοια επιστημονική εργασία θα δείξει, πιστεύει, τι είναι πράγματι οι συνειδητές δραστηριότητες. Αλλά το τίμημα για μια τέτοια επιφύλαξη θα είναι το γεγονός ότι αυτό το πρόσωπο δεν θα μπορέσει να δώσει ποτέ λόγο για όρους όπως η ‘παρουσίαση’ και η ‘αναπαρουσίαση’, η ‘επανενθύμηση’ και ακόμα και ο ‘υπολογισμός’, όρους που θα πρέπει να χρησιμοποιήσει αλλά που δεν θα μπορεί να δικαιολογήσει. Θα είναι ανίκανος να αντιμετωπίσει την αίσθηση του παρελθοντικού, του μελλοντικού και της ταυτότητας. Θα περιγράψει μηχανικά και οργανικά γεγονότα, αλλά δεν θα είναι ικανός να μιλήσει νόμιμα για την συνείδηση και τις πολλαπλές της μορφές, και δεν θα φθάσει ποτέ στο ερώτημα για το τι είναι ο χρόνος.

Η ορολογία και η γραμματική που χρησιμοποιούμε όταν μιλάμε για την εσωτερική συνείδηση του χρόνου έχουν την δική τους ακρίβεια και αυστηρότητα. Θα πρέπει να χρησιμοποιήσουν μεταφορές και άλλες τροπικότητες, αλλά αυτό δεν προκαλεί κάποια έκπληξη, αφού η γλώσσα δεν θα μπορούσε να έχει αναπτυχθεί εξαρχής για να μιλήσει για αυτό το πεδίο: θα πρέπει να προσαρμόσουμε τους όρους που χρησιμοποιούμε συνήθως για να ονοματίσουμε τα πράγματα και τα γεγονότα μέσα στον κόσμο. Οι όροι οι σχετικοί με τον κόσμο θα πρέπει να τροποποιηθούν για να φθάσουν σε αυτό που υπόκειται της παρουσίασης των πραγμάτων και της ικανότητάς τους να ονοματίζονται. Το ‘είναι τώρα’ και το ‘είναι εδώ (ή εκεί)’, το να είναι κάποιος μια δοτική της εμφάνισης των πραγμάτων και ένα ξέφωτο για την εμφάνισή τους, θα πρέπει να διακριθούν από τα φυσικά και τα ψυχολογικά γεγονότα που σχετίζονται με εμάς τους ίδιους, όπως η λογική και η ενάργεια θα πρέπει να διακριθούν από τις φυσικές και τις ψυχικές διαδικασίες. Το ζήτημα της εσωτερικής

συνείδησης του χρόνου υπόκειται των ζητημάτων της αλήθειας και της διάνοιξης και σχετίζεται με την κλασική σπουδή για το είναι ως είναι, με την διερεύνηση για το πώς μπορούν να εμφανίζονται τα πράγματα.